

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Twee soorten conservatisme

Havenaar, R.

Publication date

2006

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Havenaar, R. (2006). *Twee soorten conservatisme*. (Oratiereeks). Vossiuspers UvA.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Twée soorten conservatisme

Ronald Havenaar

FACULTEIT DER GEESTESWETENSCHAPPEN

Twée soorten conservatisme

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.

Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Nauta & Haagen, Oss

Opmaak: JAPES, Amsterdam

Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN-10 90 5629 436 9

ISBN-13 978 90 5629 436 6

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2006

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j0 het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Twee soorten conservatisme

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar
in de Moderne Transatlantische Betrekkingen
vanuit historisch, economisch en cultureel perspectief, met het accent op de
betrokkingen tussen Europa en Noord-Amerika in de periode na 1945
aan de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 1 juni 2006

door

Ronald Havenaar

 VOSSIUSPERS UvA

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Geachte toehoorders,*

De Atlantische samenwerking maakt een moeilijke fase door: het is een diagnose in de toonzetting van een understatement.¹ Frankrijk en Duitsland, de belangrijkste bondgenoten van Amerika op het Europese continent, keerden zich ruim drie jaar geleden in de Veiligheidsraad van de VN openlijk tegen een Amerikaanse militaire interventie in Irak.² Uitdrukkingen als ‘coalition of the willing’ en ‘NAVO à la carte’ staan sindsdien symbool voor de overtuiging dat het Atlantisch bondgenootschap op zijn gunstigst nog slechts gelegenheidscoalities op de been kan brengen.

Waar is de eensgezindheid gebleven die borg stond voor het succes waarmee het Westen de Koude Oorlog kon afsluiten? Het gebruikelijke antwoord luidt: toen was er een gemeenschappelijk belang in de afweer tegen de Sovjetdreiging. Maar dat antwoord bevredigt niet. Hebben Amerika en zijn Europese bondgenoten sinds 11 september 2001 niet evenzeer een gemeenschappelijk belang in de bestrijding van een terrorisme dat het, behalve op New York, ook op Madrid en Londen heeft voorzien? En zijn er bovendien niet gemeenschappelijke belangen om de verspreiding van massavernietigingswapens tegen te gaan en de olievoorziening veilig te stellen?

De vraag waarom de eensgezindheid de afgelopen jaren in de knel is gekomen, zal ik vanmiddag proberen te beantwoorden langs een historische omweg, namelijk door het fundament van de Atlantische samenwerking tijdens de Koude Oorlog aan een nadere analyse te onderwerpen. Dan zal blijken dat de oorzaken die deze eensgezindheid hebben aangetast al tijdens de laatste fase van de Koude Oorlog in werking zijn getreden.

Het uitgangspunt dat het gemeenschappelijke belang om de westerse democratieën te verdedigen tegen de dreiging van het communisme *de* bindende factor was van de Atlantische samenwerking, blijkt bij nader inzien te simpel, zelfs als men eraan toevoegt dat de Atlantische cohesie berustte op zowel gedeelde belangen als

gedeelde democratische waarden.³ Het NAVO-bondgenootschap berustte in werkelijkheid op de gemeenschappelijke definitie van een doelstelling, alsmede op overeenstemming over de strategie om die doelstelling te bereiken. Die doelstelling luidde: voorkomen dat West-Europa communistisch zou worden. De hoofdzak was dat Amerika een garantie afgaf voor de verdediging van het West-Europese grondgebied. Deze garantie, neergelegd in het NAVO-verdrag, maakte de term 'gemeenschappelijk' enigszins misleidend omdat er in hoge mate sprake was van eenzijdigheid. West-Europa was een Amerikaans protectoraat. De belangrijkste reden die de Verenigde Staten hadden om de West-Europeanen te beschermen, was dat West-Europa, als deel van Europa als geheel, het belangrijkste strijdobject was in het conflict met Sovjet-Unie. West-Europa was dus voor de Verenigde Staten een onmisbare partner, niet om zijn nogal bescheiden bijdrage aan de West-Europese – de eigen – defensie, maar om zijn strategische betekenis, die West-Europa tot een onvermijdelijke partner maakte. Met dit uitgangspunt wisten Amerikanen en West-Europeanen decennia lang, zij het soms moeizaam, overeenstemming te bereiken over de taak van de NAVO binnen het verdragsgebied. Buiten het verdragsgebied was het verkrijgen van die overeenstemming veel moeilijker en vaak zelfs onmogelijk, zoals bleek tijdens de Suez-crisis van 1956, gedurende de Oktoberoorlog van 1973 en in 1979, na de Sovjetinval in Afghanistan.

Defensieve strategie

De NAVO was echter niet alleen gezegend met een heldere definitie van haar belangrijkste doelstelling, de bescherming van West-Europa, maar ook met grote eensgezindheid over de strategie om die doelstelling te bereiken. Deze strategie, aangeduid met de term *containment*, had een louter defensief karakter. Het was in hoge mate een Europees georiënteerde strategie, die aansloot bij de Europese traditie van *balance-of-power* en verdeling van invloedssferen. En die bovendien aansloot bij het Europese verlangen, gevoed door de misère van twee grote oorlogen binnen dertig jaar, naar consolidatie, behoedzaamheid en vooral de preventie van nieuw oorlogsgeweld. In de Verenigde Staten, waar de containmentdoctrine in de jaren '46 en '47 werd ontwikkeld door George Kennan, vond deze strategie eveneens een breed onthaal, want ook Amerika was in deze jaren oorlogsmoe.⁴ Nadat

TWEE SOORTEN CONSERVATISME

de Sovjetunie in 1949 de beschikking kreeg over nucleaire wapens, beantwoordde deze strategie bovendien aan de behoefte om het risico van een confrontatie, en daarmee van een kernoorlog, zo laag mogelijk te houden.

Er bestaat echter een vergeten hoofdstuk van het Amerikaanse aandeel in de Koude Oorlog, namelijk dat van het telkens weer opblazende binnenlandse verzet tegen deze defensieve strategie, die als te passief en vooral als strijdig met de Amerikaanse traditie werd afgewezen.⁵ Dit verzet riep in West-Europa steeds afwijzing op.

De pionier van dit verzet was James Burnham met zijn in 1949 verschenen boek *The Coming Defeat of Communism*. *Containment* was volgens Burnham te passief en daarom in strijd met Amerikaanse *values*. Hij pleitte voor een offensieve strategie van 'political-subversive warfare'.⁶ De beste manier om het conflict met de Sovjetunie over de beheersing van Europa uit te vechten, was volgens hem niet de verdediging maar de aanval. Zelfs geharnaste Europese anticommunisten als Jacques de Kadt en Raymond Aron wezen het pleidooi van Burnham af als onrealistisch.⁷ In Amerika was Burnham echter allerm minst een eenling. In 1952 voerde de Republikeinse partij zijn verkiezingscampagne met een programma dat 'the immoral policy of containment' afwees.⁸ John Foster Dulles, kandidaat voor het ministerschap van Buitenlandse Zaken, noemde deze doctrine in een artikel 'alien to the American experience'. Voor de Britse minister van Buitenlandse Zaken Anthony Eden was deze uitspraak aanleiding om bij presidentskandidaat Eisenhower erop aan te dringen Dulles niet als Secretary of State te benoemen.⁹

Dit militante hoofdstuk uit de geschiedenis van de Amerikaanse opinievorming over de Koude Oorlog is in de vergetelheid geraakt doordat president Eisenhower na zijn verkiezing de plannen voor een offensieve politiek van *roll back en liberation* alweer snel opborg; de risico's werden te groot geacht. Het besef van die risico's werd nog groter toen de Sovjetunie in de loop van de jaren zestig de Verenigde Staten inhaalde in de productie van strategische nucleaire wapens. Onder druk van deze verschuiving in de krachtsverhoudingen brak de periode van *détente* aan. De strategie van *containment* werd aangevuld met de politiek van diplomatieke toenaadering.

In Amerika was echter al begin jaren zestig verzet gerezen tegen de aankondiging van deze ontspanningspolitiek, met als meest uitgesproken woordvoerder senator Barry Goldwater van Arizona. In zijn politieke geloofsbelijdenis, *The Conscience of a Conservative*, schreef hij: 'Our strategy must be primarily offensive.'¹⁰

RONALD HAVENAAR

De verschijning van dit pamflet, waarvan binnen enkele jaren een paar miljoen exemplaren werden verkocht, was het begin van een conservatieve opstand in de Republikeinse partij. In 1964 werd Goldwater aangewezen als presidentskandidaat, op een partijconventie waar hij de meest welbespraakte steunbetuiging ontving van de toen nog relatieve onbekende Ronald Reagan.¹¹

Met zijn radicale anticommunisme behoorde Reagan op dat moment tot de rechtervleugel van de Republikeinse partij. Het opmerkelijke is dat hij zestien jaar later, in 1980, tot president werd gekozen zonder dat hij in de tussenliggende periode wezenlijke veranderingen in zijn opvattingen had aangebracht. Met andere woorden, de politieke stemming in Amerika was in deze zestien jaar drastisch veranderd. Vooral in de loop van de jaren zeventig was de *détente* aan steeds meer kritiek bloot komen te staan. De conservatieve vleugel van de Republikeinse partij kreeg in haar afwijzing van de ontspanning politieke steun van de neoconservatieven – een stroming in de Democratische partij van vooruitstrevende intellectuelen ('liberals') die pleitte voor een meer offensieve strategie. Velen van hen liepen over naar de Republikeinse partij om na de verkiezing van Reagan belangrijke posities in diens regering te bezetten.¹²

Al voordat Reagan aantrad als president, was de ontevredenheid in Europa over het groeiende Amerikaanse verzet tegen de *détente* sterk toegenomen. Na de Sovjetinval in Afghanistan van 1979 was de ontspanning in Amerika een afgesloten hoofdstuk. De regeringen van Frankrijk en Duitsland wilden echter hoe dan ook vasthouden aan de *détente* in Europa. De angst voor oorlog speelde bij die vasthoudendheid een hoofdrol. Begin 1980 waarschuwde bondskanselier Schmidt dat de internationale spanningen hem sterk deden denken aan de situatie in Europa aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.¹³

De politieke afstand tussen de Verenigde Staten en, aan de andere kant, de Fransen en Duitsers werd nog groter nadat Reagan was aangetreden als president. Hij was een verklaard bewonderaar van James Burnham, de eerdergenoemde auteur van het in 1949 verschenen *The Coming Defeat of Communism*. Reagan verving de combinatie van *containment* en *détente* door een politiek van intimidatie. Een belangrijk onderdeel van die nieuwe politiek, de aankondiging van het Strategische Defensie Initiatief, stuitte zelfs bij de Britse premier Thatcher op weerstanden, hoewel zij het ideologische offensief tegen het 'evil empire' wél steunde. Voor het gros van zijn West-Europese tijdgenoten was Reagan een ignorante en onbesuisde leidsman, en zo wordt er ook nu nog tegen hem aangekeken. Terwijl achteraf in de

TWEE SOORTEN CONSERVATISME

Verenigde Staten deze president ook buiten de kring van zijn eigen partij op grote waardering kan rekenen,¹⁴ is de opinie in West-Europa (niet in Oost-Europa!) overwegend negatief gebleven. De hoofdoorzaak is dat Reagan de eerste naoorlogse president was die de voorzichtige politiek van *containment* losliet. Hij koos voor een offensieve strategie die sterk was beïnvloed door wat de Amerikaanse historicus Walter Russell Mead de jacksoniaanse traditie heeft genoemd – een traditie die verwijst naar Andrew Jackson, de oorlogsheld van de slag bij New Orleans (1814) en de president (1829-1837) die verantwoordelijk was voor de politiek van de ijzeren vuist, gericht tegen de Indiaanse bevolking. De naam van Jackson staat model voor typisch Amerikaanse waarden als patriottisme, trots, eergevoel, vastberadenheid, hardheid en de wil om je tegenstander te verslaan.¹⁵ Het is deze traditie, die wortelt in de rauwe en offensieve pioniersmentaliteit van de kolonisten, die in een groot deel van Europa onbegrip, zo niet afkeer oproept.

Big government

De verwijdering die zich begin jaren tachtig begon af te tekenen tussen de Verenigde Staten en hun belangrijkste Europese bondgenoten had echter ook nog andere oorzaken, die evenmin zijn los te zien van de opmars die de conservatieve beweging in Amerika maakte. De naam van Reagan is ook verbonden met de aanval op de overheid, op 'big government' die ingrijpt in het maatschappelijk leven, die de burgers sociale bescherming biedt door collectieve voorzieningen te verschaffen. Deze president propageerde privatisering, deregulering, belastingverlaging en bezuinigingen op sociale programma's. Hij wilde de overheid terugdringen en de markt de ruimte geven. Het is dit maatschappelijke model, ook wel – in verband met de instemming die het kreeg van de Britse premier Thatcher – het Angelsaksische model genoemd, dat in het Rijnlandse hart van Europa, in Frankrijk en Duitsland, grote weerstanden opriep en nog steeds oproept. In Amerika kan dit model teruggrijpen naar een van oudsher breed gedeelde weersin tegen een sterke overheid en een diepgeworteld geloof in particulier initiatief. Het Amerikaanse conservatisme, en dat is terminologisch wel eens verwarrend, is in economisch opzicht sterk liberaal georiënteerd. De Amerikaanse Revolutie had, veel meer dan de Franse, vrijheid als centrale doelstelling. Van groot belang is bovendien dat de Verenigde Staten in de negentiende eeuw nooit een armoedeprobleem

RONALD HAVENAAR

hebben gekend van Europese afmetingen.¹⁶ Juist de sociale kwestie was in Europa de stimulans tot overheidsinterventie, die al in de jaren tachtig van de negentiende eeuw begon.¹⁷ In Amerika, waar het probleem van de armoede grotendeels een immigrantenprobleem was, gold echter de stelregel dat materiële verheffing wordt bereikt door op basis van individuele inspanningen naar nieuwe mogelijkheden te zoeken. Het Amerikaanse conservatisme is een conservatisme met een Januskop: het conserveert oude waarden, maar dit zijn de waarden van innovatie, dynamiek en initiatief.¹⁸

Pas met de New Deal van Roosevelt in de jaren dertig, vijftig jaar later dan in Europa, begon de Amerikaanse regering in te grijpen in het economisch leven. Met *Social Security*, de oudedagsvoorziening en de verzekering tegen werkloosheid, werd ook een begin gemaakt met de opbouw van de verzorgingsstaat. De reden van deze voor Amerika ongewone overheidsinterventie was de voor Amerikaanse omstandigheden extreme armoede die het gevolg was van de economische crisis. Na de Tweede Wereldoorlog werd de *welfare state* verder uitgebreid, vooral in de jaren zestig en zeventig met de *Great Society* van President Lyndon Johnson. De toenemende armoede en misdaad onder de zwarte bevolking was een belangrijke impuls voor die ontwikkeling. Maar in diezelfde periode begon zich ook al het verzet te groeperen van een conservatieve beweging die de verzorgingsstaat beschouwde als een verwerpelijk intermezzo in de Amerikaanse geschiedenis dat al veel te lang duurde en dat in strijd was met Amerikaanse waarden. Ook van dit conservatisme was Barry Goldwater een belangrijke politiek-ideologische gangmaker. In de jaren zeventig kreeg deze beweging het politieke tij mee als gevolg van de 'stagflatie', de combinatie van stagnerende economische groei en hollende inflatie die werd toegeschreven aan de hoge overheidsuitgaven. Het conservatisme van de vrije markt kreeg ook hier steun van de neoconservatieven. Deze voormalige progressieven hadden kritiek op de onbedoelde gevolgen van de verzorgingsstaat: de groei van de bureaucratie en de afhankelijkheid van grote groepen uitkeringstrekkers die in moreel opzicht, volgens de 'neocons', nadelige gevolgen had voor arbeidsethos en verantwoordelijkheidsgevoel.¹⁹

Ook in Europa kwam de verzorgingsstaat in de loop van de jaren zeventig onder druk te staan. Maar terwijl de in 1979 aangetreden Britse premier Thatcher zich voor een groot deel kon vinden in de campagne van Reagan tegen 'big government', reageerde men in het continentale hartland van Europa, Frankrijk en Duitsland, heel anders. Voor zover de expansie van de sociale uitgaven werd ge-

TWEE SOORTEN CONSERVATISME

zien als een probleem dat de economische productiviteit belemmerde, gebeurde dit schoorvoetend. Lange tijd werd nauwelijks onderkend dat corporatistische wildgroei en uitbundige regelgeving tot economische immobiliteit leidden. Aanpassingen werden mondjesmaat en met grote tegenzin doorgevoerd, bij afwezigheid van de ideologische geestdrift voor de markt die zich in Amerika en in mindere mate ook in Groot-Brittannië manifesteerde.

In Frankrijk en Duitsland overheerst sinds enkele decennia een geheel ander conservatisme dan in de Verenigde Staten, namelijk een anti-liberaal conservatisme dat de verzorgingsstaat wil behouden.²⁰ In Duitsland wordt dit conservatisme gedragen door de christen-democratie, in Frankrijk door het Gaullisme; in beide landen wordt het gesteund door respectievelijk sociaal-democraten en socialisten. Je zou kunnen spreken van een coalitie van oude en nieuwe conservatieven, in twee landen waar het liberalisme van de vrije markt traditioneel zwak ontwikkeld is. Beide stromingen, christen-democratie en sociaal-democratie, zien van oudsher een grote rol weggelegd voor de overheid in het maatschappelijk leven. De christen-democratie doet dat vanuit het beginsel van de christelijke solidariteit, de sociaal-democratie omdat het met overheidsinterventie het kapitalisme wilde beteugelen en de verzorgingsstaat koestert als een icoon van een vooruitgang die men zoveel mogelijk wil conserveren.

Maar deze behoudzucht, zoals gezegd tot op grote hoogte gedeeld door de christen-democraten en Gaullisten, wordt ook nog gestimuleerd door andere motieven dan de onwil tot aanpassing aan een marktdenken waarvan men traditioneel een afkeer heeft. De verzorgingsstaat is, zeker in landen als Frankrijk en Duitsland, na de Tweede Wereldoorlog niet alleen een stut geworden van de sociale cohesie, maar ook van de politieke stabiliteit.²¹ Een effectieve staatszorg en een overheid die de werkgelegenheid garandeert, waren belangrijke middelen om het politieke extremisme, dat in de eerste helft van de twintigste eeuw in Frankrijk de democratie ondermijnde en in Duitsland deze democratie vernietigde, op afstand te houden.²² De hardnekkigheid waarmee men zich in deze naties verzet tegen aantasting van de verzorgingsstaat is ook het gevolg van de angst dat de demonen van de geschiedenis zullen terugkeren. Het Angelsaksische model van de dynamische vrije marktwerking, in haar internationale dimensie aangeduid met de term 'mondialisering', het model dus van de deregulering en de arbeidsmobiliteit, roept een gevoel op van onveiligheid. Het stimuleert de vrees dat gevestigde verbanden die al vijftig jaar voor stabiliteit zorgden, worden afgebroken. Bij die angst past ook

dat flexibilisering en deregulering in Frankrijk en Duitsland nog veel grotere weerstand oproepen dan sanering van de overheidsgevaren; in de Verenigde Staten is precies het omgekeerde beeld te zien.

Religie

De afstand die sinds ongeveer 1980 is gegroeid tussen enerzijds het conservatisme dat in Amerika en anderzijds het conservatisme dat in het Rijnlandse Europa dominant is, beperkt zich niet tot de thema's buitenlandse politiek en de rol van markt versus staat. Toen George W. Bush tijdens de verkiezingscampagne in het jaar 2000 werd gevraagd wie zijn favoriete politieke filosoof was, luidde zijn antwoord: 'Jesus, because he changed my heart.'²³ Met dit antwoord manifesteerde hij zich als spreekbuis van een religieuze 'revival' die op dat moment al zeker twintig jaar aan een politiek-maatschappelijke opmars bezig was. Voor de meeste Europeanen is het altijd een verwarrende paradox geweest dat sinds de geboorte van de Amerikaanse Republiek een strikte constitutionele scheiding van kerk en staat samen gaat met een grote invloed van de godsdienst in de samenleving.²⁴ De religieuze opleving van de laatste kwart eeuw manifesteert zich in het optreden van groeperingen als Moral Majority en Christian Coalition, die de Bijbelse boodschap verkondigen met een maatschappelijke doel: het versterken van de plaats van *moral values* in de samenleving. Deze waarden beklemtonen de betekenis van traditionele gezinsverhoudingen, maar ook van nationale trots, patriotisme. Ze zijn bovendien het uitgangspunt voor een missiedrang die in het teken staat van de Manifest Destiny.

Een belangrijke verklaring voor de dynamiek van deze religieuze beweging is dat zij een heftige reactie, een *backlash*, vertegenwoordigt tegen de revolutie van de jaren zestig. Deze opstand keerde zich tegen de conventies van bestaande gezinsverhoudingen en tegen het conformisme van gangbare gezagsverhoudingen, van heersende gedrags- en omgangsvormen, die vervangen moesten worden door een *permissive society* waarin homoseksualiteit en abortus kwesties van persoonlijke keuzevrijheid zijn.²⁵ Het religieuze conservatisme beschouwt deze tegencultuur als de motor van een moreel relativisme dat een funeste invloed op de cohesie van de samenleving heeft. Het is dit conservatisme dat sinds 1980 als actieve, gemotiveerde en goed georganiseerde minderheid in Amerika de politieke agenda be-

TWEE SOORTEN CONSERVATISME

paalt. Een opvallende eigenschap van deze beweging is haar anti-elitaire karakter. Zij vindt haar aanhang vooral onder *middle class*-gezinnen die in het Zuiden en Midden-Westen talloze voorsteden bevolken en die een grondige afkeer hebben van de elite aan de West- en de Oostkust, inclusief de politieke elite in Washington. Deze overtuiging versterkt de weerzin tegen een centrale overheid die toch al gewantrouwd wordt als een obstakel voor het vrije ondernemerschap.²⁶ Ook deze combinatie van moralisme en kapitalisme heeft diepe wortels in de Amerikaanse geschiedenis²⁷ en vindt zijn meest moderne exponent in het fenomeen van de 'pastorpreneur', de predikant die leiding geeft aan een spiritueel centrum waarin religie, dienstverlening en ondernemerschap is samengesmeed tot een aanbod van 'total service excellence'.²⁸

Europa, vooral West-Europa, en Amerika worden sinds ongeveer dertig jaar gescheiden door de dienst aan God. Van een godsdienstige renaissance is aan deze zijde van de Atlantische Oceaan geen sprake, zeker niet van een religieuze opleving die zich politiek-maatschappelijk manifesteert. De secularisatie in deze periode vertoont een opmars die opvallend weinig weerstanden ontmoette. Het kerkbezoek is dramatisch teruggelopen, evenals de gewoonte om te trouwen in de kerk en je kind te laten dopen. Voor zover er sprake is van religieuze beleving, vindt die buiten institutionele kaders plaats: men is bij voorkeur 'soloreligieus'. Ook de invloed van christelijke normen in het dagelijks leven is sterk afgenomen.²⁹ De samenleving is in de meeste Europese landen een verzameling individuen geworden die zelfverwerkelijking als hoogste doel beschouwen. Omgangsvormen worden sinds de jaren zeventig in afnemende mate bepaald door morele waarden en zijn vooral de uitkomst van calculerend burgerschap: een pragmatische kwestie waarbij afwijkend gedrag pas afkeurenswaardig is als het te veel overlast veroorzaakt.

Daarvoor, in de jaren vijftig, was in West-Europa nog een heel ander beeld te zien, met een stevige positie van kerk en christelijke normen. Politieke leiders als De Gaulle en Adenauer zagen de wederopbouw van Europa als een project dat naar een nieuw zelfbewustzijn moest leiden, gebaseerd op de herrijzenis van het christelijke avondland.³⁰ Hoe komt het dat Europa zo drastisch is ontkerkend? Waarschijnlijk vooral doordat de revolutie van de jaren zestig, veel meer dan in Amerika, een revolutie tegen de kerk was, een opstand die zo succesvol was, dat zij een obstakel werd voor de religieuze reactie tegen deze revolutie die zich in Amerika voltrok. De Verenigde Staten hebben nooit een staatskerk gekend; religie

kwam er altijd van onderop. In Europa daarentegen was de kerk van oudsher een pilaar van het gezag en het establishment. De ware bevrijding, volgens de doelstellingen van '68, was de bevrijding van het geloof, en die bevrijding heeft zich in West-Europa met indrukwekkende grondigheid voltrokken – zo grondig dat het christelijke conservatisme zich bij dit resultaat heeft neergelegd. Toen Helmut Kohl in 1982 als leider van de Christen-Democratische Unie bondskanselier werd, na dertien jaar oppositie, beloofde hij de strijd aan te binden met de 'geestig-moralische Krise' die het gevolg was van de sociaal-culturele omwenteling van de jaren zestig.³¹

Maar van die poging tot verandering is niets terechtgekomen, zoals ook in andere West-Europese landen een krachtige tegenbeweging is uitgebleven. Zo kunnen de libertijnse krachten van sociaal-democratische en liberale herkomst de verworvenheden bewaken en conserveren van een bevrijding die berust op een grondige secularisatie. Een voorbeeld van deze succesvolle pogingen is het besluit om in het ontwerp voor de Europese 'grondwet' onvermeld te laten dat het christendom een pijler is van de Europese beschaving. Adenauer en De Gaulle zouden ervan hebben opgekeken. De Bijbel is op het oude continent terechtgekomen in de marge van politiek en samenleving.

Wat is conservatisme?

In 1888 riep de Britse liberaal Sir William Harcourt in het Lagerhuis uit: 'We are all socialists now.'³² Vandaag zouden we kunnen uitroepen: We zijn allemaal conservatieven geworden. Alleen is het ene conservatisme het andere niet, zeker niet als we kijken naar de ontwikkelingen van de afgelopen kwart eeuw aan weerszijden van de Atlantische Oceaan.

In de meest algemene zin betekent conservatisme: de wens het bestaande te behouden.³³ De geschiedenis van het conservatisme in Frankrijk en Duitsland leert dat er per periode grote verschillen bestaan in wat men wil behouden. Het conservatisme in deze landen begon tweehonderd jaar geleden als een contra-revolutionair verzet tegen de vooruitgangsfilosofie van de Verlichting en beriep zich op een verleden dat werd beheerst door de kerk en standenstaat. Sindsdien paste dit conservatisme zich per periode aan en waaierde vele politieke kanten uit. In de eerste helft van de twintigste eeuw verbond het zich met een fel-nationalistische

TWEE SOORTEN CONSERVATISME

afkeer van de democratie. Het droeg als zodanig geen exclusieve, maar wel een grote verantwoordelijkheid voor de catastrofes van twee oorlogen, van revolutie, dictatuur en vervolging. Het verleden raakte in Europa, als bron van conservatieve waarden, in diskrediet. Na de Tweede Wereldoorlog zien we dan ook dat de conservatieve beweging in Frankrijk en Duitsland zich bekeerde tot de democratie, om de eenvoudige reden dat er geen alternatief meer bestond. Het politieke conservatisme van de christen-democratie in Duitsland en het Gaullisme in Frankrijk concentreerde zich op stabiliteit en normaliteit; het greep niet terug naar oude waarden, maar koesterde de status-quo, keerde zich tegen alles wat de rust bedreigde.³⁴

Ook na de jaren zestig zette deze neiging tot aanpassing aan bestaande praktijken door. Dit conservatisme moest, gedwongen door de kracht der politieke feiten, behalve het verleden ook de religie als kompas loslaten, omdat het zich niet opgewassen voelde tegen de libertijnse krachten die succesvol uit de jaren zestig waren gekomen.³⁵ De Duitse politieke filosoof van conservatieve herkomst Armin Mohler heeft eens opgemerkt: een conservatisme zonder christendom is als een jonkvrouw zonder onderlijf. Als deze gehandicapte freule het politieke toneel gaat beheersen, kan dit betekenen dat het conservatisme niet alleen een andere inhoud, maar ook een andere aanhang krijgt. Dan nemen de nieuwe conservatieven het over van de oude. De behoudzucht die zich concentreert op de verzorgingsstaat wordt vooral gedragen door sociaal-democraten (respectievelijk socialisten), waarbij de christen-democraten (respectievelijk Gaullisten) als oude conservatieven een flankerende rol vervullen. Het zijn opnieuw de sociaal-democraten, ditmaal bijgestaan door de liberalen, die als nieuwe conservatieven de resultaten van de ontkerstening proberen te conserveren, terwijl de christen-democraten zich beperken tot een lijdzame aanpassing.

Waar het Europees-continentale conservatisme in Frankrijk en Duitsland een conservatisme is van gedaanteverwisselingen, naar inhoud en aanhang, wordt het Amerikaanse conservatisme gekenmerkt door continuïteit.³⁶ De Verenigde Staten hebben geen feodaal-absolutisch verleden. De Amerikaanse Verlichting was dan ook geen reactie op dit verleden, zoals het Amerikaanse conservatisme geen verzet vertegenwoordigt tegen deze Verlichting, maar een product is van deze Verlichting. De Amerikaanse revolutie, die de ideeën van de Verlichting wilde verspreiden, was een opmerkelijk gematigde revolutie in haar doelstellingen. Dat was ook de reden dat Edmund Burke, de grote conservatieve filosoof, een even grote voor-

stander was van de Amerikaanse revolutie als een tegenstander van de Franse revolutie.³⁷ De voorvechters van de Amerikaanse republiek keerden zich niet tegen de instituties van de Britse kolonisator, maar slechts tegen de corrumpering van die instituties door de Britse monarchie en de Britse staatskerk. De Founding Fathers wilden met de Amerikaanse constitutie niet de sociale orde omverwerpen, maar garanties scheppen voor politieke en religieuze vrijheid. Een nog groter verschil met de gangmakers van de Franse revolutie is dat de Founding Fathers niet geloofden in de vervolmaakbaarheid van de mens.³⁸ Voor zover hun doelstellingen utopisch waren, betrof het een utopie voor onvolmaakte mensen. De idealen van de Amerikaanse revolutie zijn, geheel anders dan in Frankrijk het geval was, vervuld van een christelijk zondebesef.

Een ander essentieel kenmerk van het politieke conservatisme in Amerika is een diep respect voor geschiedenis en traditie. Het in Europa gangbare cliché zegt dat Amerika geen historisch besef heeft, dat het de geschiedenis elke dag opnieuw uitvindt.³⁹ Maar de Europese geschiedenis mag dan veel ouder zijn, in Amerika vertoont het politieke verleden al meer dan tweehonderd jaar, de Burgeroorlog uitgezonderd, een continuïteit die wordt ervaren als een succes en als zodanig als een norm op zichzelf. Dit respect voor de politieke geschiedenis ontbreekt zoals gezegd om voor de hand liggende redenen in Europa (in tegenstelling tot het respect voor de culturele erfenis!). In Amerika wordt de eerbied voor de Onafhankelijkheidsverklaring en de Constitutie dagelijks met trots uitgedragen. Aldus vloeien traditioneel besef, gevoel voor continuïteit, religieuze overtuiging en patriottisch zelfbewustzijn in elkaar over.

Kortom: waar de politieke geschiedenis van het oude Europa een zaak is van breuken en misère, wordt de geschiedenis in Amerika ervaren als een zaak van continuïteit en belofte.⁴⁰ Het conservatisme dat sinds ongeveer dertig jaar in een belangrijk deel van Europa, zeker in landen als Frankrijk en Duitsland, het politieke klimaat beheerst, verschilt niet alleen inhoudelijk sterk van het conservatisme dat in dezelfde periode in Amerika de overhand heeft. Er is ook, en zelfs vooral, een enorm verschil in mentaliteit, temperament en ethos. De Britse historicus Sir Lewis Namier schreef: 'What matters most about political ideas is the underlying emotions.'⁴¹ De onderliggende emoties van dit Europees-continentale en Amerikaanse conservatisme verschillen hemelsbreed. De Europese variant is zowel in de binnenlandse als buitenlandse politiek gericht op het bestaande, op behoud van de status-quo, is afkerig van risico's, terughoudend, voorzichtig, soms zelfs angstval-

TWEE SOORTEN CONSERVATISME

lig. De Amerikaanse variant daarentegen neigt naar het nemen van risico's, naar vernieuwing, dynamiek en expansie, en af en toe naar onbezonnenheid.⁴² Kort geleden kwam in een van mijn colleges de laatste Amerikaanse presidentsverkiezing ter sprake. Ik stelde de vraag: hoe zou het komen dat George Bush in november 2004 zeven miljoen stemmen meer kreeg dan in 2000, hoewel inmiddels duidelijk was dat de invasie in Irak grote tegenslag ondervond en veel zwaardere offers vroeg dan was voorzien. Een van mijn studentes antwoordde: dat komt omdat Amerikanen domme mensen zijn. Ik vond dat een verhelderend antwoord, want ik begreep wat ze bedoelde: Amerikanen zijn voor ons vreemden geworden, die veel meer nog dan voorheen, mentaal in een andere wereld leven.

Ik zal de portee van mijn betoog samenvatten. Willen we een beter inzicht krijgen in de veranderende verhoudingen die het Atlantisch bondgenootschap sinds ongeveer een kwart eeuw belasten, dan moeten we ons rekenschap geven van de mentale verschillen die het politiek-emotionele hart vormen van twee soorten conservatisme die in deze periode aan weerszijden van de Atlantische oceaan een overheersende invloed uitoefenen. Kern van die opdracht, en dus ook van mijn leeropdracht, bestaat uit de noodzaak om zowel de religieuze, economische, als ideeën-historische achtergronden van deze verschillen te bestuderen.

Tot slot dan nog enkele voorlopige opmerkingen over de Atlantische verhoudingen van na 11 september 2001, tegen de achtergrond van de conclusies die ik zojuist geformuleerd heb. Tijdens de laatste fase van de Koude Oorlog, de jaren tachtig, kampten de bondgenoten met onenigheid over de te volgen strategie, maar er bestond toen nog steeds overeenstemming over de definitie van de belangrijkste doelstelling, namelijk de bescherming van West-Europa. Sinds 11 september is ook die definitie een speelbal geworden van Atlantische meningsverschillen. De vernietiging van het World Trade Centre betekende volgens de Amerikaanse regering een aanslag op de nationale veiligheid die beantwoordt diende te worden met een 'war on terror' – voorwaar een ruime, zo niet expansieve definitie van het probleem waarvoor men zich gesteld zag.⁴³ Tegelijkertijd formuleerde men een uitgesproken offensieve strategie om deze oorlog te voeren: men wilde niet alleen terroristen opsporen en uitschakelen, maar zocht ook de confrontatie met schurkenstaten die het terrorisme steunden en/of massavernietigingswapens in bezit probeerden te krijgen. Vooral dat laatste betekende dat het zwaartepunt van de Amerikaanse strategie kwam te liggen in het Midden-Oosten en Voor-Azië, en dat Europa voor de Verenigde Staten een *sideshow* werd.⁴⁴

RONALD HAVENAAR

Voor heel veel Europeanen, met hun voorkeur voor aansluiting bij bestaande praktijken, in dit geval de praktijk waarin Europa een onmisbare partner is, was het nauwelijks te bevatten dat de Europese partners op een strategisch zijspoor terechtkwamen. Maar ook in andere opzichten was de wereld van na 11 september in de ogen van Europa niet totaal anders en nieuw geworden, zoals dat voor de meeste Amerikanen wel het geval was, maar sloot die wereld aan bij wat al bekend was. Een terroristische aanslag is een verschijnsel dat men in Europa vaker heeft meegemaakt en dat vooral wordt opgevat als een probleem, niet van nationale veiligheid, maar van criminaliteit, een probleem dat vooral bestreden moet worden met politie- en inlichtingendiensten. Niettemin leidde de schrik van 11 september, in combinatie met de voorkeur om het bestaande Atlantische verband te cultiveren, tot Europese steun aan de Amerikaanse vergeldingsoorlog tegen het Taliban-regime in Afghanistan. Het bondgenootschap bewijst tot vandaag de dag zijn bestaansrecht bij de samenwerking om dit land duurzame stabiliteit te brengen.

Maar de preventieve oorlog tegen Irak veroorzaakte een breuk in de Atlantische samenwerking. Dit gemengde beeld van eensgezindheid en conflict in enerzijds Afghanistan en anderzijds Irak zien we ook terug in de jacht op terroristen: samenwerking tussen inlichtingendiensten, maar onenigheid over wat gepermitteerd is bij het onschadelijk maken van terroristen. En steeds weer wordt die verdeeldheid in hoge mate bepaald door het conflict tussen de Amerikaanse drang om met alle beschikbare middelen de aanval te zoeken en de Europese neiging tot terughoudendheid en risicobeperking.⁴⁵ Het is een grote belasting voor het bondgenootschap dat het telkens weer opnieuw – in Afghanistan, Irak en binnenkort in Iran – een doelstelling moet formuleren en ook nog eens telkens weer een strategie moet bepalen om die doelstelling te bereiken.

Dankwoord

Ik begin met het bedanken van professor Maarten Brands, die mij twintig jaar geleden als docent naar deze universiteit haalde en die mijn inspirerende promotor is geweest. Ik dank het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam en de decaan van de Faculteit der Geesteswetenschappen voor het in mijn gestelde vertrouwen. Om die reden dank ik evenzeer de leden van het curatorium van

TWEE SOORTEN CONSERVATISME

deze bijzondere leerstoel en de leden van het bestuur en van de Atlantische Commissie. Ik zie uit naar een vruchtbare samenwerking met de directeur van de Atlantische Commissie, Bram Boxhoorn.

Ik dank mijn voormalige werkgevers, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en de Koninklijke Bibliotheek, die mij vele jaren lang in de gelegenheid stelden mijn kennis van de twintigste-eeuwse geschiedenis te verdiepen. Ik dank al mijn collega's van de afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam voor de prettige werksfeer die ik dagelijks ondervind. In het bijzonder wil ik enkele collega's danken met wie ik geregeld nauw en altijd plezierig samenwerk: Wichert ten Have, Willem Melching, Frits Boterman en Ruud Janssens. Vooral gaat mijn dank uit naar Niek van Sas, de voorzitter van de leertoelgroep Nieuwste Geschiedenis, die niet alleen functioneert als mijn wetenschappelijke geweten maar die ik ook zeer waardeer om zijn loyaliteit. Ik dank mijn studenten die mij steeds weer dwingen vanzelfsprekendheden op te vatten als vraagstukken.

Ik dank de redactie van de boekenbijlage van *NRC Handelsblad* die al tien jaar zonder morren mijn uitgesproken opvattingen over de Atlantische verhoudingen en aanverwante onderwerpen afdruckt. In dat verband wil ik met name noemen Hubert Smeets, de eerste chef en de architect van de bijlage, Sjoerd de Jong, Pieter Steinz en Peter de Bruijn. Ik dank uitgeverij Van Oorschot voor de steun en het vertrouwen die ik al twintig jaar krijg. Dat begon al met Geert van Oorschot, de oprichter van dit prachtige uitgevershuis. Toen ik kort voor zijn dood een eerste hoofdstuk van mijn boek over Jacques de Kadt had ingeleverd, stuurde hij mij vanaf zijn ziekbed in het hospitaal een telegram met de onvergetelijke tekst: 'Ik dien mij aan als de enige uitgever van dit boek.' Daarna volgde een mooie samenwerking met Wouter van Oorschot, Gemma Nefkens en Mirjam van Hengel, die nog steeds voortduurt. Ik dank ook in het bijzonder Arnold Heumakers, sinds dertig jaar kameraad en intellectuele sparringpartner. En ten slotte dank ik natuurlijk mijn dierbaren: omdat ze er zijn, vandaag hier vooraan, maar vooral omdat ze er altijd zijn.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Voor hun commentaar op een eerdere versie dank ik Beerd Beukenhorst, Ruud Janssens, Elly Kamp en Niek van Sas.
2. Zie: Philip H. Gordon & Jeremy Shapiro, *Allies at War. America, Europe, and the Crisis over Iraq*, McGraw-Hill, 2004, Stephen Szabo, *Parting Ways. The Crisis in German-American Relations*, Brookings Institution Press, 2004, en Francois Heisbourg, *La Fin de l'Occident? L'Amerique, l'Europe et le Moyen-Orient*, Odile Jacob, 2005.
3. Zie over dit thema Geir Lundestad, *The United States and Western Europe since 1945. From 'Empire' by Invitation to Transatlantic Drift*, Oxford University Press, 2003 en H.W. van den Doel, *Europa en het Westen*, Bert Bakker, 2004.
4. Bennett Kovrig, *The Myth of Liberation. East-Central Europe in U.S. Diplomacy and Politics since 1941*, John Hopkins University Press, 1973, p. 43-50.
5. Idem, p. 100.
6. James Burnham, *The Coming Defeat of Communism*, John Day Compagny, 1949, p. 135 e.v.
7. J. de Kadt, *De consequenties van Korea. Een pleidooi voor vrede door kracht*, G.A. van Oorschot, 1950, p. 214 e.v. en Raymond Aron, *Les articles du Figaro. Tome I, La Guerre Froide 1947-1955*, Fallois, 1990, p. 789.
8. Geciteerd in Scott Lucas, *Freedom's War. The American Crusade Against the Soviet Union*, New York University Press, 1999, p. 163.
9. Richard H. Immerman, *John Foster Dulles. Piety, Pragmatism and Power in U.S. Foreign Policy*, SRBooks, 1999, p. 40 e.v.
10. Barry Goldwater, *The Conscience of a Conservative*, Hilman Books, 1960, p. 122.
11. Zie Matthew Dallek, *The Right Moment. Ronald Reagan's First Victory and the Decisive Turning Point in American History*, The Free Press, 2000, p. 63 e.v.
12. Zie John Ehrman, *The Rise of Neoconservatism: Intellectuals and Foreign Affairs 1945-1994*, Yale University Press, 1995 en Mark Gerson, *The Neoconservative Vision. From the Cold War to the Culture Wars*, Madison Books, 1997. Zie over de essentiële rol van de Democratische senator Henry Jackson in deze ontwikkeling: Robert G. Kaufman, *Henry M. Jackson. A Life in Politics*, University of Washington Press, 2000.
13. Raymond Aron, *De Giscard à Mitterrand 1977-1983*, Editions de Fallois, 2005, p. 410.
14. Zie bijvoorbeeld het genuanceerde oordeel in James T. Patterson, *Restless Giant. The United States from Watergate to Bush v. Gore*, Oxford University Press, 2005, p. 217.
15. Walter Russell Mead, *Special Providence. American Foreign Policy and How It Changed the World*, Alfred A. Knopf, 2001, p. 244.
16. Gertrude Himmelfarb, *The Roads to Modernity. The British, French and American Enlightenment*, Alfred A. Knopf, 2004, p. 218
17. Dit thema wordt uitvoerig behandeld in Abram de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Pantheon,

- 2004, en in Gosta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, 1990. Het klassieke werk over het 'Rijnlandse model' van de verzorgingsstaat is Michel Albert, *Capitalisme contre capitalisme*, Seuil, 1991.
18. Gordon S. Wood, *The Radicalism of the American Revolution*, Vintage Books, 1991, passim.
  19. Gerson, *Neoconservative Vision*, p. 199 e.v. en Rob Kroes (red.), *Neoconservatism. Its Emergence in the USA and Europe*, Free University Press, 1984, passim.
  20. Swaan, *Zorg en de staat*, p. 758-759. Over dit thema is ook en zelfs bij herhaling geschreven door J.L. Heldring, columnist van *NRC-Handelsblad*, bijvoorbeeld op 22 september 2005.
  21. Aldus het kernthema van Tony Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945*, The Penguin Press, 2005.
  22. Zie Eckart Conze, 'Sicherheit als Kultur', in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 3/2005, p. 357 e.v.
  23. Geciteerd in: John Micklethwait & Adrian Wooldridge, *The Right Nation. Conservative Power in America*, The Penguin Press, 2004, p. 144. Zie over het religieuze aspect in de buitenlandse politiek van Bush: Ruud Janssens, 'George Bush en de laatste kruistocht: de as van het kwaad, retoriek en beleidskeuzen', in *Internationale Spectator*, mei 2003, p. 227-233.
  24. Zie over dit thema bijvoorbeeld: Bernard Bailyn, *The Ideological Origins of the American Revolution*, Belknap Press, 1967, en Noah Feldman, *Divided by God. America's Church-State Problem- and what we should do about it*, Parrar, Strauss and Giroux, 2005.
  25. Andrew Marwick, *The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c.1958-1974*, Oxford University Press, 1998, p. 81.
  26. George H. Nash, *The Conservative Intellectual Movement in America. Since 1945*, ISI, 1998, p. 231.
  27. Zie bijvoorbeeld Himmelfarb, *Roads to Modernity*, p. 189 e.v.
  28. Zie *The Economist*, 24 december 2005.
  29. Lock Halman & Ole Reis, *Religion in Secularizing Society. The European's Religion at the End of the 20th Century*, Brill, 2003, Grace Davis, *Europe: the Exceptional Case. Parametrics of Faith in the Modern World*, Darton, Longman and Todd, 2002. Zie eveneens over de uitzonderlijke positie van Europa: Peter Berger, *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*, William B. Eerdmans Publishing Company, 1999. Voorts Alister McGrath, *The Twilight of Atheism. The Rise and Fall of Disbelief in the Modern World*, Doubleday, 2004. Over de ontwikkelingen in Frankrijk: Alain Duhamel, *Le déarroi français*, Plon, 2003, en in Duitsland: Kurt Lenk, *Deutscher Konservatismus*, Campus Verlag, 1989.
  30. Hans-Peter Schwarz, *Anmerkungen zu Adenauer*, Deutsche Verlags-Anstalt, 2005, p. 82. Voorts Jean Touchard, *Le Gaullisme 1940-1969*, Seuil, 1978.

31. Geciteerd in Manfred Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart*, C.H. Beck, 1999, p. 688.
32. Geciteerd in Gertrude Himmelfarb, *Poverty and Compassion: the Moral Imagination of the Late Victorians*, Alfred A. Knopf, 1991, p. 309.
33. Van de zeer uitgebreide literatuur noem ik: Michael Oakeshott, 'On being conservative', in *Rationalism in Politics and Other Essays*, Methuen & Co, 1962, p. 168-197, Karl Mannheim, *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*, Suhrkamp, 1984, Caspar von Schrenck-Notzing, *Stand und Probleme der Erforschung des Konservatismus*, Duncker & Humblot, 2000 en Ted Honderich, *Conservatism. Burke, Nozick, Bush, Blair?, Pluto Press*, 2005.
34. Konrad Jarausch, *Die Umkehr. Deutsche Wandlungen 1945-1995*, DVA, 2004, p. 311.
35. Axel Schildt, *Konservatismus in Deutschland. Von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, C.H.Beck, 1987, p. 215.
36. Clinton Rossiter, *Conservatism in America*, Alfred A. Knopf, 1954, p. 67.
37. Wood, *Radicalization of the American Revolution*, p. 231 en Himmelfarb, *Roads to Modernity*, p.71 e.v.
38. Hannah Arendt, *On Revolution*, Penguin Books, 1990, p. 174.
39. Daniel J. Boorstin, *The Genius of American Politics*, University of Chicago Press, 1953, p. 38.
40. Over dit thema uitvoerig in Mead, *Special Providence*. Zie ook Sebastian Reyn, *Allies or Aliens? George W. Bush and the Transatlantic Crisis in Historical Perspective*, Atlantische Commissie, 2004, p. 179.
41. Geciteerd in Micklethwait & Wooldridge, *Right Nation*, p. 350.
42. Een inmiddels klassiek werk over dit thema is Robert Kagan, *Of Paradise and Power. America and Europe in the New World Order*, Alfred A. Knopf, 2003. Dit mentaliteitsverschil is overigens een oud thema, zeker in de literatuur en met name in het werk van Henry James. Zie Reyn, *Allies or Aliens*, p. 55.
43. Zie John Lewis Gaddis, *Surprise, Security and the National Experience*, Harvard University Press, 2004.
44. Vergelijk Rob de Wijk, *Supermacht Europa*, Mets & Schilt, 2005, p. 78.
45. Typerend voor het gebrek aan bereidheid tot interventie is bijvoorbeeld dat de lidstaten van de EU 1.250.000 soldaten onder de wapenen hebben, van wie er slechts 50.000 inzetbaar zijn. Zie Michael Mandelbaum, *The Case for Goliath. How America Acts as the World's Government in the 21st Century*, Public Affairs, 2005, p. 212. Zie voor een afwijkende mening De Wijk, *Supermacht Europa*, passim.